

Ondersteuning van mensen in armoede: voorrang aan de relatie

Lieve Vanhee

Dit artikel wil het thema 'armoede', dat in onze christelijke traditie een belangrijke plaats inneemt, onder de aandacht brengen. Lieve Vanhee heeft het meer bepaald over armoede in gezinnen en de gevolgen die dit heeft voor het functioneren van ouders met hun kinderen. Door het geven van wat achtergrond en inzicht in hun noden en verlangens, stelt ze ons in staat te reflecteren over ons omgaan met armen. Want, zo klinkt het ook elders in dit nummer, het is cruciaal dat deze mensen zich welkom voelen in onze gemeenschappen en werkgroepen.

Kansarmoede, armoede, maatschappelijke kwetsbaarheid,...: enkele termen om een groep aan te duiden die de laatste jaren steeds groeit.¹ Onder andere de campagnes van Welzijnszorg vragen regelmatig aandacht voor deze problematiek. Naast economische en sociologische perspectieven, winnen ook andere invalshoeken aan interesse. Vormingen in de sectoren van welzijn en hulpverlening vestigen bijvoorbeeld uitdrukkelijk de aandacht op de kwaliteit van het contact tussen hulpverleners en cliënten in armoede. Ook is er meer aandacht voor de 'binnenkant van armoede'. Zo werd er aan het departement Psychologie van de K.U.Leuven tijdens de afgelopen jaren onderzoek verricht over armoede, ouderschap en kinderlijke ontwikkeling. Een belangrijke bijdrage van deze evoluties lijkt mij dat ze intermenselijke relaties terug in de schijnwerpers plaatsen, en het belang ervan bevestigen. In wat volgt probeer ik hiervan enkele aspecten aan te raken.²

Meteen ook een reden om uw eigen engagement te herwaarden of er misschien één te overwegen: herstel van mensen in hun waardigheid gebeurt ook door de blik waarmee en de manier waarop anderen hen bejegenen. En in dit 'zien' kan iedere burger zijn eigen expertise ontwikkelen...

Als ik Lucienne tegenkom, heeft ze naast de kinderwagen altijd wel een paar goed gevulde draagtassen bij. Wat steekt daar toch in? Vaak voel ik de nieuwsgierigheid opkomen om het haar te vragen. Doe ik het? Soms licht ze zelf een tip van de sluier op: "Ik had nog iets liggen wat nog niet gedragen is, en dat mogelijk iemand anders kan gebruiken". Of: "Ik heb iets gezien in de gazet wat jullie misschien interesseert". Geen groter plezier dan het proces van weggeven en krijgen...

'Altijd onderweg', zo zou je de rode draad van Luciennes levensverhaal kunnen omschrijven. Van hier naar ginder, al van toen ze klein was. Van alles meegemaakt, bij kennissen gewoond, in instellingen en opvangcentra geweest, weggelopen. Familiebanden ondertussen kwijt geraakt, vertroebeld of op non-actief gezet. Later: problemen met de deurwaarder of zelf weer verhuisd. Weggetrokken, weg van de problemen, of op zoek naar een plek waar het goed zal zijn. Om misschien te blijven. Een nest voor de kinderen.

Lucienne praat regelmatig over haar geschiedenis, soms graag, soms mondjesmaat. Soms moet ze zoeken naar de chronologie of naar het verband tussen de hoofdrolspelers. Haar bijzondere biografie vindt echo's in de levensverhalen die andere mensen ons meedeelden tijdens een participatief onderzoek over armoede en

de beleving van ouderschap.³ Deze verhalen geven een inkijk in een pijnlijk en moeilijk voltooibaar verlangen om de eigen wortels te kennen, de kwetsuren te helen, en om eindelijk de leemtes in het levensverhaal te kunnen vullen. Of om, als dat niet kan, dan toch de eigen thuis te creëren.

“Ik zal het anders doen”

Hoe verschillend iedere individuele levensloop ook is, dit lijkt wel een ervaring die veel generatiearmen gemeenschappelijk hebben: niet echt een thuis hebben gehad, en er steeds naar op zoek blijven. Wie niet meemaakte hoe het is om ‘geplaatst te zijn’, een ‘instellingskind’ te zijn, kan niet peilen hoe diep dat verlangen is, benadrukken ze. Even diep als de pijn van de herinnering. Het is een verlangen naar een warm nest dat hen vooruit stuwt en opnieuw doet beginnen. Wie zich aanbiedt als geëngageerde vrijwilliger, als ondersteuner in de opvoeding of als betrokkene op welke manier ook, wordt hierop getaxeerd: “Neem je dat verlangen van mij ernstig?” Daar begint en eindigt alles mee.

Thuis: een felbegeerd goed dus. Maar wat betekent dat, ‘thuis’? Een warme plek. Beveiliging tegen de kwetsende blikken van anderen. Vooral: moeder zijn, vader zijn, kinderen hebben die thuis groot worden. Een simpel verlangen dat bij andere mensen vanzelf vervuld lijkt te worden, maar ook iets waar allerlei experts veel over te zeggen hebben en waarvoor je dus blijkbaar speciale competenties moet hebben. Iets om te koesteren, te verdedigen ook – want dat kinderen van arme gezinnen ‘afgepakt’ worden, is een ervaring die zich diep in het collectieve geheugen heeft gegrift, en waar professionele intenties en methodieken maar moeilijk tegenop kunnen. Precies die verdedigingsreflex tegen mogelijk maatschappelijk ingrijpen, maakt het soms moeilijk voor de omgeving om dat verlangen te kunnen herkennen en erkennen.

Dat de perspectieven van gezinnen in armoede en die van de omgeving, vaak niet gelijklopen, is ondertussen beschreven en onderzocht. In de praktijk van alledag een antwoord vinden op deze spanning, is niet eenvoudig. Het wordt doenbaarder als die omgeving zich bewust blijft van het verlangen om een thuis te kunnen geven aan zijn kinderen. Dit verlangen heeft nog andere, diepere betekenissen. Het is ook: een betere opgroeitijd kunnen garanderen dan wat men zelf heeft gekend. Waar andere ouders ook continuïteit benadrukken in het transgenerationeel overgeërfde ouderschap – de goede inzichten en ervaringen doorgeven en versterken – zou bij generatiearme gezinnen vooral het herstellende aspect voorop staan. Men wil breken met die geschiedenis, de negatieve ketting stoppen, ervan weg groeien. Dat is: willen dat de kinderen een diploma zullen hebben, werk, een inkomen, en vooral: respect, rechten, aanzien. Het is ook: willen dat ze ervaren wat het is liefde te krijgen, liefde te geven en gerespecteerd worden in zijn menselijke waardigheid.

Alleen... het lijkt alsof men zichzelf hiermee een moeilijke opdracht heeft gesteld. Een verbrokkelde levensgeschiedenis, niet altijd hebben kunnen rekenen op een affectief rijke en betrouwbare relationele omgeving in de kindertijd, en “nooit gezien hebben hoe men opvoedt”, maken het moeilijk om een nieuw ouderschap te ontwikkelen. Bovendien, de dagelijkse confrontatie met armoede en vormen van sociale uitsluiting vertalen zich op psychologisch vlak in chronische stress.

“Ik ben zo moe”: armoede is stress

Chronische stress werkt als een sluipende, voortdurend aanwezige dwingeland die de energiereserves rooft, de capaciteit aantast om met al die moeilijkheden en vragen om te gaan, en de hoop verduistert. Veelgehoorde uitspraken als “Ik ben zo moe”, “Ik vergeet zoveel”, zijn manifestaties van de impact ervan. Dit gegeven, samen met een schaarste aan positieve ervaringen van verbondenheid en autonomie, en het teveel aan negatieve levensgebeurtenissen, is één van de hypothesen die het verband tussen armoede en problemen met de geestelijke gezondheid proberen te verklaren. De Antwerpse onderzoeksgroep OASeS bevestigde bijvoorbeeld dat er een samenhang is tussen leven in armoede en het vóórkomen van depressieve problemen.⁴

Chronische stress holt het psychische welzijn van de ouder uit en heeft mogelijk op die manier een negatieve invloed op de relatie die de ouder met zijn kind wil hebben. Wie onder voortdurende stress staat, is bijvoorbeeld geneigd om meer te focussen op probleemgedrag bij de mensen uit zijn omgeving, wat op zijn beurt tot meer ervaring van stress leidt.

Ook ons onderzoek wees uit dat ouders zich bewust zijn van dit mechanisme, en dat net dit besef voor hen zo pijnlijk is: wat men het liefste wil, kan men niet altijd realiseren. Het is niet vanzelfsprekend om de bijzonderheid van het contact met je kind op te merken, als je hoofd vol zorgen zit. Een vader legde uit hoe hij het gevoel had voortdurend alert te moeten zijn, nergens een steek te mogen laten vallen. Dit was zijn manier geworden om zijn precaire leefsituatie te hanteren en te beantwoorden aan de vele verwachtingen die aan hem werden gesteld – door zijn omgeving en door zichzelf. Hij wou terug bewuster aandacht schenken aan wat zijn kind aan blijheid, schoonheid en rijkdom binnenbracht in zijn leven. Of nog: het vergt veel van jonge moeders om voor een jong kind te zorgen dat volledig van hen afhankelijk is – des te meer als ze hierbij niet kunnen of willen terugvallen op een omringende familie, en ondertussen geen zekerheid hebben over de meest basale levensvoorzieningen: een huis, inkomen, voeding,... Mensen in armoede ervaren het echter als riskant om deze spanning bespreekbaar te maken: ze vrezen dat het uiten van zorgen en moeite gebruikt wordt (vb. door hulpverleners) om hen als niet competente ouders aan te duiden.

Het is net daarom, tegen deze achtergrond, dat de steun van betrokken anderen, die kunnen helpen om weer hoop te installeren, zo cruciaal is. Het is daarom dat geen enkel opvoedingsprogramma iets wezenlijks kan betekenen als daarin niet ook zorg is voor het welzijn van de ouder zelf.

Maar neen, helaas, ik geloof niet dat er zoiets bestaat als een vijfstappenplan om gezinnen in armoede te ondersteunen. Tenminste, niet zoals er een menu is voor het maken van aspergesoep: dit en dit ingrediënt, zolang op het vuur, met de aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid dat bij het exact volgen van het recept dit tot het gewenste resultaat zal leiden. Menselijke processen zitten niet op die manier in elkaar, en complexe realiteiten vragen om complexe, wendbare, en volgehouden antwoorden. Wie zal overigens bepalen wat het ‘gewenste resultaat’ zou moeten zijn...?

Risico en veerkracht

Natuurlijk, kennis van armoedecijfers en inzicht verwerven in de processen van armoede en sociale uitsluiting zijn belangrijk, net zoals het steeds verfijnen van methodieken in preventie en hulpverlening noodzakelijk is. Dit is nodig om risicogroepen te kunnen detecteren, en om de processen die mee verantwoordelijk zijn voor de handhaving van beknotte groei-kansen, te kunnen viseren. Zo zijn er in de voorbije decennia heel wat inzichten opgedaan over de ingewikkelde interacties tussen individu en samenleving, die groepen mensen in de armoede drijven en houden, over de manier waarop de medeburger zijn opinie over mensen in armoede vormt, en over begeleidingsmethodieken allerhande; inzichten, die ondertussen deel zijn gaan uitmaken van menige vorming en bijscholing.

Misschien minder gekend maar stuitend is de conclusie die blijkt uit alle internationaal wetenschappelijk onderzoek over de invloed van voornamelijk chronische armoede op kinderen, met name dat deze groep in zijn lichamelijke, emotionele en sociale ontwikkeling ernstig belemmerd wordt. Deze impact wordt uitgeoefend langs verschillende wegen. Dit betekent ook dat op alle niveaus (het gezin, de school, de buurt, de vrije tijd, de organisatie van gezinsondersteunende voorzieningen,...) maximale en continue inspanningen moeten geleverd worden om deze kwetsbare groep te versterken, te beschermen, en risicofactoren te verzwakken. Deze conclusie wordt gemaakt op basis van onderzoek naar veerkracht bij kinderen in risicosituaties. 'Veerkracht' of *resilience* is de term die gebruikt wordt om de processen te beschrijven die ervoor zorgen dat kinderen goed ontwikkelen, ondanks tegenspoed en een fnuikende leefcontext.

Dit veerkrachtconcept waarschuwt ons ook voor een gevaar dat gepaard gaat met het denken in termen van 'risicogroepen': dat er bij voorbaat een negatieve uitkomst wordt verwacht én dat het individu uit het oog verloren wordt. Zoals een moeder me eens duidelijk maakte, kan het dan gebeuren dat mensen zichzelf als 'risicogeval' gaan beschouwen en de hoop opgeven iets ten goede te kunnen keren. Dit mag nooit vergeten worden: iedere ouder in armoede – *welke ouder niet?* – heeft een unieke geschiedenis, een eigen complexe constellatie van rollen en inbedding in een sociaal weefsel, die zijn dagelijks denken, handelen en dromen mee stuurt.

Hoe het is en hoe het zou moeten zijn

Zo moet bijgevolg ieder helpend antwoord telkens opnieuw uitgevonden worden in het contact met deze concrete persoon. Wat kan helpen? Wat heeft deze ouder nodig? En... wat heeft de helper nodig?

Enkele dingen lijken zeker: wie volgehouden op weg wil gaan met mensen in armoede, zal zeker met zichzelf geconfronteerd worden. En hij zal steeds moeilijker de kloof kunnen negeren tussen 'wat moet' en 'wat is'; tussen de vele normen en bepalingen die door overheden en experts worden geformuleerd, en de dagelijkse realiteit van de leefwereld van mensen in armoede. Hij zal allicht ook ontdekken dat mensen wel geholpen zijn als hun inkomen-, of woonprobleem verholpen wordt (en dit móet gebeuren!), maar dat hiermee niet per se de laatste nood gelenigd is: de nood om blijvend van betekenis te zijn in de ogen van iemand anders, de nood om iemand te mogen vertrouwen en vertrouwd te worden. Ten slotte, om dit engagement telkens opnieuw aan te kunnen gaan, moeten de ondersteuners – vrijwilliger of professioneel – ook zelf ondersteund worden. Want: de middelen zijn beperkt, en de nood is enorm.

Het zou dan ook een stuk gemakkelijker zijn als de “receptenmethodiek” wél zou werken. Overigens, doordat we langs allerlei wegen overstelpt worden met programma’s, boeken en cursussen over ‘hoe opvoeden’, wordt gesuggereerd dat de opvoeding nu wel móét ‘lukken’. En omgekeerd bestaat het risico dat de verantwoordelijkheid voor een – ondanks alle ‘tips’ – moeilijk lopend opvoedingsgebeuren volledig bij de ouders wordt gelegd.

Ouders in armoede zijn zeker erg kwetsbaar voor deze suggestie. Zo is de opvatting “Goede ouders hebben brave kinderen” één van de houvasten die op één of andere manier deel is geworden van het ‘opvoedings-abc’ van ouders die ik ontmoet. Hoe reageer je dan als je kind, midden in de winkel, luidkeels van zich laat horen? Waar universitair opgeleide ouders dit gedrag misschien als een gezonde blijk van groeiend zelfbewustzijn zullen aanmoedigen, voelen kwetsbare ouders vooral de oordelende blikken van de anderen. En wat is dan de gepaste manier om te reageren?

De dagelijkse realiteit van mensen in armoede komt meestal niet overeen met de leefcontext die in algemene opvoedingsprogramma’s geschetst wordt. Vereenvoudigende tips riskeren dan ontmoedigend te werken. Ook hulpverleners of ondersteuners ervaren de druk om iets zo complex en veranderlijk als de ontwikkeling van ouders en kinderen, op een gecontroleerde en controleerbare manier te kunnen sturen en bijsturen. De ervaring van onmacht en de hantering ervan, blijven een moeilijk gegeven, zowel voor ouders als voor helpers en hulpverleners.

Toch een recept: eer aan de relatie

En toch, niets werkt als er niet aan een band gebouwd wordt, een vertrouwensband in het beste geval, een persoonlijk afgestemde relatie in alle geval. ‘Presentie’ is het concept dat actueel gebruikt wordt om te benoemen wat ouders in armoede zelf aangeven als ‘datgene wat een verschil maakt’: “Zij/ hij luistert echt naar mij.”

Dus hier dan toch een recept: ga een band aan, luister, blijf trouw *no matter what*, en blijf jezelf. Bewonder de foto’s van de kinderen, ga mee op een stoel in de zon zitten, vraag of je de afwas zult helpen doen, bekijk de nieuwe gsm, en besef ondertussen dat je vooral bezig bent om een relatie op te bouwen. Ga morgen nog een keer langs als er vandaag niet wordt open gedaan, en misschien over-overmorgen. Zie de waarde van je engagement, al is het een beperkt engagement, en al lijken de effecten beperkt. Gun jullie contact voldoende tijd om te kiemen en te groeien. Wat van waarde is, groeit langzaam... Verwacht niet te veel ‘verbetering’, in je ééntje lukt het in geen geval een chronisch moeilijke situatie te veranderen.

Ook te snel een richting willen uitgaan met een gesprek (of met éénder welke activiteit) of te snel een stappenplan uitstippelen en willen afwerken, brengen het risico mee dat we nog lang niet zijn aangekomen bij de kern van het verhaal; dat er slechts een schijndialoog ontstaat en je het vertrouwen van de ouder kwijt bent. Als je je oordelen en adviezen opschort, komt er ruimte om te horen wat de ouder zelf verlangt.

Dit horen is allerm minst eenvoudig. Luisteren naar de verhalen van Lucienne ervaar ik regelmatig als een ongemakkelijke overgave. De gekende gids werkt hier niet altijd, het verhaal heeft geen plot met begin, midden en einde. Een collega vergelijkt het ‘altijd onderweg’ van Lucienne met een soort nomadenschap, en begrijpt dit als een uitdrukking van haar eigenzinnige manier om te wonen. Een manier ook om

uitdrukking te geven aan wie ze is, Lucienne. “Net zoals in haar verhalen”, denk ik bij mezelf. Ik hou me klaar voor een onzeker traject, voor onverwachte wendingen in de plot, nog ongekende personages, herhalingen, passie, kolere en verdriet, een andere tijdsbeleving dan de mijne, voor verholen wensen en vragen. Een standaard hulpmiddel, ‘gewone empathie’ – mij voorstellen hoe het voor de ander is door mij in te leven in zijn situatie – biedt hier niet altijd hulp, omdat de leefgeschiedenis en bijhorende emotionele lading voor mij té ongekend, té onvoorstelbaar, té onnavolgbaar is. ‘Presentie’ is ook: mee het geweld van chaos, van externe druk en innerlijke twijfel ondergaan en het samen proberen uit te houden. En vooral ook: samen in lachen uitbarsten om pareltjes van onverwachte humor.

“Horen wat de ouder verlangt”, dus. Wat alle ouders verlangen, is ‘gezién’ te worden als ouder, en gezien te worden als een ouder die het beste wil voor zijn kind. Je kunt dit helpen realiseren door te bevestigen hoe een warme, afgestemde relatie met het kind tot ‘de beste dingen’ behoort. Je kunt mee helpen om dergelijke goede momenten in het samenzijn tussen ouder en kind te onderkennen en te waarderen, want ook dat is geen vanzelfsprekendheid. Aanleidingen doen zich voortdurend voor, in dagelijkse uitwisselingen: “Zag je hoe ze lachte? Ze vindt het fijn dat je dat liedje zingt”. Het zijn evenveel aanleidingen om woorden te geven aan de innerlijke, mentale wereld van het kind.

Aandacht voor de innerlijke ruimte

Een verfrissende manier om de ervaren betekenis van armoede te begrijpen, is ernaar te kijken als een gebrek aan ruimte, zo leerde ik van mijn collega.⁵ Een gebrek aan sociale, culturele, fysieke en mentale of innerlijke ruimte. Vrijwilligers en professionelen kunnen zich tot doel stellen om de ruimte op alle niveaus te helpen vergroten. Het zal bijvoorbeeld duidelijk zijn dat de innerlijke ruimte bij mensen in armoede ernstig in het gedrang komt door de vele externe verwachtingen, door verwarrende emoties en herinneringen, het voortdurende geregeld, en de spanning die samenhangt met de betrokkenheid van formele hulpverlening. Tijd nemen om te ventileren, te praten, te beseffen wat er zich innerlijk allemaal afspeelt – op de hoek van de straat, onderweg in de auto of zomaar ergens bij een tas koffie – is een manier om wat afstand, te nemen van zijn dagelijkse doen en laten als ouder.

Een andere manier om de mentale ruimte te vergroten is samen en al doende momenten van exclusieve aandacht afbakenen voor het contact tussen ouder en kind en vrijwaren van de constante, indringende, dagelijkse stress.

In dit proces gebeurt mogelijk nog iets anders dat wezenlijk is, en dat zowel voor ouder als kind helend werkt. Door met name de ouder aan te spreken in zijn eigen weten en verlangen, en door woorden te geven aan zijn innerlijke wereld wordt hij erkend als persoon, als subject. Deze erkenning is voor generatiearme ouders niet altijd een vanzelfsprekend gekende ervaring geweest, noch als volwassene noch als kind.

Vanuit het perspectief van onderzoek naar gehechtheid is dit niet onbelangrijk. Het beeld dat mensen opbouwen van zichzelf en van relaties is sterk verankerd in de gehechtheidsrelaties die men in de kindertijd ontwikkelde en verinnerlijkte. Deze relaties lijken een belangrijke impact te hebben op de ontwikkeling van vertrouwen, van psychologische veiligheid, en van een gevoel van ‘zelf’. Belangrijk hierbij is dat

de persoon als kind erkend is geweest door belangrijke anderen als een subject met eigen emoties, intenties en verlangens. Actueel wordt steeds meer onderkend dat de bescherming van dit proces een belangrijk onderdeel is van de ondersteuning van ouders en kinderen in armoede.

Sociale steun: ontvangen en geven

Door het aanbieden van een volgehouden persoonlijk contact, kunnen vrijwilligers op een directe manier bijdragen tot het vergroten van de 'sociale ruimte'. Niet het uitbreiden van een sociaal netwerk, maar de versterking van steun in het netwerk is wat hier telt. Dat is geen sinecure. Het aanbod moet aansluiten bij de vraag van de ouder. Soms is er heel wat werk nodig opdat aangeboden steun door de ouder ook echt als steun kan worden ervaren. Hier gaat het weer om het werk dat verricht moet worden om met vallen en opstaan langzaam dat wederzijdse vertrouwen op te bouwen.

Ouders geven aan dat ze het belangrijk vinden om niet altijd in de 'steun krijgende positie' te staan. Uit onderzoek blijkt dat steun krijgen ook negatieve gevolgen kan hebben voor het welzijn, indien er geen kans is tot wederkerigheid. Voor helpers en hulpverleners is het misschien geen evidentie om iets te ontvangen van hun 'cliënten'. Maar een overwinnen van deze onwennigheid maakt de relatie meestal alleen maar sterker. Het gaat dan niet zozeer om het krijgen van materiële cadeaus, maar om het ontvangen van zorg en betrokkenheid die op verschillende manieren geuit kan worden.

Tot slot

In de ondersteuning van mensen in armoede gaat veel over het steeds opnieuw vinden van een voor iedereen genietbaar evenwicht. Evenwicht tussen geven en krijgen, tussen overnemen en overlaten, tussen spreken en zwijgen, tussen mee lachen en bij de ernst blijven, tussen ordenen en laten, tussen vragen stellen en antwoorden geven,... Hier dan ook een laatste tip: laat jezelf toe om ook niet altijd te weten hoe het verder moet, om het niet te begrijpen ook. En put sterkte uit de gedachte dat het – onder andere volgens Richard Sennett⁶ – een vorm van opperste respectbetuiging is om te erkennen dat je de ander fundamenteel niet kunt begrijpen.

LIEVE VANHEE is klinisch psychologe en opgeleid als experiëntieel psychotherapeute. Ze doctoreerde in 2007 aan de K.U.Leuven met het proefschrift "Weerbaar en broos: mensen in armoede over ouderschap. Een kwalitatieve studie in psychologisch perspectief" (te consulteren op <http://hdl.handle.net/1979/1032>). Momenteel werkt ze onder andere mee aan de uitbouw van 'Babybabbel'. Dit is een project dat wekelijks ontmoetingsruimte en psychosociale ondersteuning biedt aan gezinnen met jonge kinderen in armoede.

Contact:

Lieve.Vanhee@psy.kuleuven.be

Babybabbel
Leren Ondernemen
Valkerijgang 26
3000 Leuven
016-29 80 72

¹ Wat betreft de verschillende gezichten van armoede, is het zinvol om een onderscheid te maken tussen mensen die in de loop van hun leven – door tegenslag of een opeenstapeling ervan – met armoede en sociale uitsluiting geconfronteerd worden enerzijds, en mensen bij wie armoede en uitsluiting van generatie op generatie worden overgeërfd anderzijds. Dit artikel handelt vooral over de tweede vorm: generatiearmoede.

² Bij wat hier beschreven wordt, put ik zowel uit inzichten die ik heb mogen opdoen door dit onderzoekswerk, als uit mijn huidige praktijkervaring.

³ L. VANHEE, K. LAPORTE, & J. CORVELEYN, *Armoede en opvoeding: wat de ouders erover denken. Mogelijkheden en moeilijkheden in het opvoedingsproces bij kansarme gezinnen*, Leuven: Garant, 2001 en L. VANHEE, *Weerbaar en broos: mensen in armoede over ouderschap. Een kwalitatieve studie in psychologisch perspectief*, K.U.Leuven: niet gepubliceerde doctoraatsthesis, 2007.

⁴ K LEVECQUE, *Armoede en depressie: (G)een evident verband*. In J. VRANKEN, K. DEBOYSER, & D. DIERCKX (Red.) *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2003* (2003), 155-173.

⁵ A. STERCKX, *Armoede van buiten en van binnen? Een antropologische veldstudie in de Valkerijbuurt te Leuven*, K.U.Leuven: Diss. Lic. Departement sociale en culturele antropologie, 2006.

⁶ R. SENNETT, *Respect in een tijd van sociale ongelijkheid*, Amsterdam: Byblos, 2003.